

163.11

4

Э. М. ДЭМИРЧИЗАДЭ

ДИЛ ВЭ ДИЛИН
ФОНЕТИК ВАҢИДЛЭРИ

БАКЫ — 1965

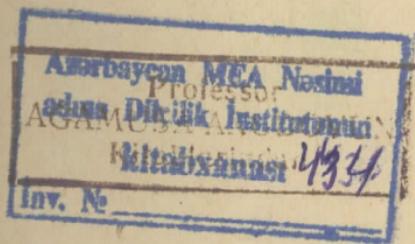
АЗЭРБАЙЧАН ССР
АЛИ ВЭ ОРТА ИХТИСАС ТЭҮСИЛИ НАЗИРЛИИ
В. И. ЛЕНИН адына
АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛЭТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Э. М. ДЭМИРЧИЗАДЭ

Чинийчил номжурчилс
Садыг ичэвчилжүүлж
Хаягуу
28.XII.66
Д.З.

ДИЛ ВЭ ДИЛИН ФОНЕТИК ВАҢИДЛЭРИ

(Гијабичилээр үчүн вэсайт)

БИР НЕЧЭ СӨЗ

Бу мэс вэсант—«Дилчилијэ кириш» фэнни үзрэ өјрәнүлмэсн зэрүүри олан мөвзулардан бэ'зилэрини өнатэ едир. Элбэтгэ, бүрада нэр бөгөө дахил бүтүн мөвзуларын дејил, даха чох нэр бэйсийн башлангыч һиссэсчийн үмуми мэсэллэринин аждынлашдырылмасы вэ бу мэсэллээр ногында үмуми-зэрүүри мэ'луматын верилмэсн эсас мэргсэлдир.

«Дилчилијэ кириш» фэннинин програмы үзрэ һазырлажсан тијабичилэр програмда көстэрилэн:

1. Дилин ичтимаи машиjэти.

2. Фонетика.

мөвзулары үзрэ һазырлашаркэн бу китабдан да истифадэ едэчэклэр вэ өлагэдэр суалларын чавабларыны бурадан өјрэнэ билэчэклэв.

Мэ'лум олдугу үзрэ, билик топламаг вэ ону зэнкинлшэдирмэж, дэринлэшдирмэж, сабитлэшдирмэж иши, хүсүсэн тэ'лим просеси салэдэн мурэkkэб вэ мэ'лумдан мэчнүла догру принципи эсасында гуруулдугда дахиа сэмэрэли олур. Мэхз буна көрэ дэ, бу китабын мүэллиифи бэйс-лэрдэ изанаат ишини өсасэн белэ гурмуш вэ дилчилийн мухтэлиф ан-ляжышларыны, дилдэки мухтэлиф просесслэри аждынлашдыраркэн көс-терилмэсн зэрүүри олан мисал вэ нүүмнэлэр учун дэ өсасэн Азэрбајчан дили материалындан истифадэ етмишдир.

АПИ—Азэрбајчан дилчилији кафедрасы.

I

ДИЛИН ИЧТИМАИ МАҢИЛЛӘТИ

§ 1. Дил инсанларың бир-бирини баша дүшмәси үчүн истифадә олунан ән мүһүм бир васитәдир. Буна көрә дә дилсиз чәмијјәтин варлығыны дүшүнмәк мүмкүн дејилдир.

Вахтилә дилин тәбии һадисә олдугуну натуралистләр, дилин психоложи һадисә олдугуну психологистләр иддиа етмишдиләрсә дә, сонралар елм аләминдә һамы тәрәфиндән мәгбул көрүлән фикир бу олмуш ки, «дил ичтимай һадисәдир».

Лакин дилин ичтимаилиji мұхтәлиф мәзмунда анлашылмыш вә мұхтәлиф истигамәтдә изаһ едилмишdir. Буна көрә дә дилин тәбиети, спесификасы сон заманлара гәдәр там мә'насы илә јенә айдынлашдырылмамыш галмышды.

Бу мәсәләни айдынлашдырактән, хүсусилә диггәти белә бир чәһәтә чәлб етмәк лазымдыр ки, дил үнсијјәт васитәси олараг инсанлара хидмәт едир. Бу исә о демәкдир ки, дил чәмијјәтдә фикир мұбадиләси васитәси кими, адамлара бүтүн саһәләрдә, һәм истеһсалатда, һәм игтисади мұнасибәтләрдә, һәм дә мәдәнијјәт саһәсindә, һәм ичтимай һәјатда, һәм дә мәишәтдә бир-бирини баша дүшмәк вә биркәиши саһмана салмаг имканы верән бир васитә кими хидмәт едир.

Дилин инсанлара хидмәт едән бир васитә вә ичтимай бир һадисә олмасы, ejni заманда онун төрәниши илә дә элагәдардыр. Чүнки дил, «Гурان»-да «Адәмә көзәл исмләр өјрәдилди»—ајәсindә ифадә едилди кими, аллаһ тәрәфиндән өјрәдилмәмишdir, еләчә дә сырф руhi вә ja сырф физиологи бир һадисә кими дә төрәмиш дејилдир.

Дил мәһіз инсанларын өз ичтимай еңтијатларыны өдәмәк үчүн јаратмыш олдуглары бир аләтдир.

Фридрих Енкелсин* изаһ етдији кими, эн ибтидаи инсанлар бир-бирләринә бир шеј демәк еhtiјачы дујмушлар вә бу ичтимаи еhtiјачы өдәмәк үчүн чох бәсит вә ибтидаи олса да, илк дили јаратмышлар. Бунун үчүн ибтидаи инсанлар ағыз органларында үзвләрә ажрылан сәсләри бир-бiriнин ардынча тәләффүз етмәји јаваш-јаваш өjrәnмишләр вә белә сәсләнмә илә анлашмышлар. Беләликлә, мејмунабәнзәр илк инсанлар әмәк просесиндә шүүрлары илә бәрабәр ибтидаи дилләрини дә јаратмышлар. Сонракы дөврләрдә өз тәфәkkүрләрини инкишаф етдиրәкән, ичтимаи истеһсал просесиндә үnsiijätin гүввәтли бир васитәси кими дилдән дайма истигадә етмишләр вә ону даһа да тәкмилләшdirишләр.

Демәли, дил синфи чәмијjätләрдән әвшәл јаранмыш вә истигадә олунмушшур. Буна көрә дә дејә биләрик ки, бу васитә, ј'ни дил Н. J. Маррын күман етдији кими мүejjәn ичтимаи тәбәгә тәрәфиндән, ј'ни канинләр тәрәфиндән јарадылыб инкишаф етдирилмәмишdir вә еләчә дә мүejjәn бир базисин докурдугу үстгүрум дејилдир.

Дил инсанлар тәрәфиндән јарадылығына көрә бир-бирини баша душмәк вә иши биркә саһмана салмаг үчүн, чәмијjätin бүтүн үзвләrinә хидмәт етдијинә көрә, ичтимаи һадисәдир вә үnsiijät vasitəsidi.

§ 2. Дил бир ичтимаи һадисә олараг, дикәр, ичтимаи һадисәләрә, мәс.: базис вә үстгүрумлара охшајыр; лакин ичтимаи үnsiijät vasitəsisi олмасына көрә дикәр ичтимаи һадисәләрдән, беләчә дә базис вә үстгүрумлардан фәргләнир. ларындан фәргләнир. Дилин үnsiijät vasitəsisi олмасы исә Дилин үnsiijät vasitəsisi олмасы исә онун дикәр ичтимаи һадисәләрдән фәргләндирichi башга әlamәтдар чәhәтләр илә дә үзви сурәтдә бағылышыр. Белә фәргләндирichi чәhәтләр исә башлыча олараг ашағыдақылардан ибарәтдир.

а) һәр бир ичтимаи-игтисади гурулушун өзүнә үjfун мхәсуси дили олмаз.

Бу һалы даһа конкрет сурәтдә аждылашдырмаг үчүн Азәрбајчан дилинин јахын кечмишини нәзәрдән кечирә биләрик. Мә'лум олдуғу үзрә сон 50 ил әрзиндә Азәрбајчанда капитализм гурулушунун вә еләчә дә даһа әвшәлки феодализм гурулушунун галыглары ләғв олунмуш вә социализм гурулушу јаранмышдыр. Буна үjfун олараг, капитализм

* Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, сәh 6—7, Бакы, Азәрнешр, 1952.

базиси үзәриндәки үстгүрумлар ләғв олунмуш вә социализм базисинә үjfун олан үстгүрумлар јаранмышдыр. Лакин буна баҳмајараг, Азәрбајчан дили һеч дә феодализм дили, капитализм дили вә социализм дили олараг хүсуси кејfiјjätli үч дил һалына дүшмәмишdir; ј'ни дилин лүгәт тәркибинин әсасында, грамматик гурулушунда бу дөврләрдә чидди фәргләр әмәлә кәлмәмишdir. Буну субут етмәjә ehtiјач вармы? Бунун үчүн нәвә, ата-ана вә баба-нәнә кими үч нәсл дили арасында, ј'ни, лүгәт тәркибинин әсасы вә грамматик гурулушу арасында чидди фәрг олмадығыны эн чанлы дәлил кими көстәрмәк кифајэтдир.

б) ичтимаи-игтисади гурулушун дәжишмәси илә дилдә һеч бир әсаслы дәжишиклик олмаз.

Буну аждылашдырмаг үчүн јенә Азәрбајчан дилини нәзәрдән кечирә биләрик.

Совет дөврүндә Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркибиндә бә'зи дәжишиклик олумушшур. Лакин лүгәт тәркибинин әсасына вә грамматик гурулушуна көрә, нәинки ингилабдан әвшәлеки—XX әсрин әвшәлләриндәki Азәрбајчан дили, һәтта XVIII әсрдәki Азәрбајчан дили дә мүасир Азәрбајчан дилиндән, әсасен, фәргләнир.

Мәhз буна көрә дә, Вагифин, Сабирин әсәрләри өз дилинә көрә, хүсусен лүгәт тәркибинин әсас һиссәсүнә көрә вә еләчә дә грамматик гурулушуна көрә, бу құнун охучулары үчүн јабанчы вә анлашылмаз бир дил дејилдир.

Белә вәзијjäti russ, ermәni, күрчү, түркмәn, өзбәk вә бир чох һалгларын дилләринин тарихиндә дә мүшәнидә етмәк мүмкүндүр. Мәhз буна көрә дә инди һәр бир russ Пушкини, Толстоју охујуб баша душдују кими, һәр бир ermәni Абовјан да, Ширванзадәни дә охујуб анлајыр. Чүнки мүасир russ дили илә XIX әсрдәki russ дили вә ja мүасир ermәni, күрчү, түркмәn, өзбәk дилләри илә XIX әсрдәki ermәni, күрчү, түркмәn, өзбәk дилләри лүгәт тәркиби вә грамматик гурулушуна көрә әсасен фәргсиздир. Һалбуки бу һалгларын ичтимаи-игтисади һәјатларында бөյүк бир дәжишиклик баш вермишdir.

Бурадан аждын нәтичә чыхыр ки, дил синифләр вә дөврләр үзрә мәһдудлашан ичтимаи һадисәләрдән дејилдир.

Дил чәмијjätin бүтүн үзвләри үчүн јаранмышдыр. Буна көрә дә дил чәмијjätin бүтүн синифләринә, һәм көһнә гуру-

луша, һәм дә юни гурулуша үнсијјәт васитәси олараг ейни дәрәчәдә хидмәт едир.

Әкәр дил ванид халга хидмәт етмәсә, бир синфин, бир ичтимай группун хејринә, дикәринин исә зәрәринә хидмәт етмәјә башласа, өз кејфијјәтини, өз мәнијјәтини итирәр.

Догрудан да, мәсәлән, мүасир Азәрбајҹан дили Азәрбајҹан Совет Социалист Республикасында социалист чәмијјәти гурмуш азәрбајҹанлылара да, Иран Азәрбајҹанында феодал-патриархал гурулушунун галыглары вә капитализм гурулушу шәраитиндә јашајан азәрбајҹанлылара да—орадакы тачирләрә, мүлкәдарлара, кәндилләрә вә фәhlәләрә дә әсасән ейни дәрәчәдә хидмәт едир, һәм дә шубһә јохтур ки, пис хидмәт етмір.

Ингилабдан әvvәл вә инди лүгәт тәркиби әсасына вә грамматик гурулушуна көрә әсасән фәргләнмәjәn Азәрбајҹан дили азәрбајҹанлылара—онларын фәhlәlәrinә, кәндилләrinә, капиталистләrinә вә мүлкәдарларына үнсијјәт васитәси кими һеч дә пис хидмәт етмәшишdir.

в) дил дә бир аләтдир, ләкин дил истеһсал аләти јох, үнсијјәт аләтидир.

Догрудан да, һәр һансы бир автомобиль, паравоз, трактор вә б. қ. машиналар, ейни дәрәчәдә бизим чәмијјәтә дә, капитализм чәмијјәтинә дә хидмәт едә биләр.

Беләчә дә Азәрбајҹан дили Совет Азәрбајҹанында мәзмунча социалист, формача милли олан бир мәдәнијјәти формасы һалында социализм чәмијјәти гурмуш азәрбајҹанлылара хидмәт етдији кими, Чәнуби Азәрбајҹанда тамамилә бир-бириinin дүшмәни олан синифләрә—кәндилләрә дә, мүлкәдарлара да, фәhlәlәrә дә, капиталистләrә дә хидмәт едир.

Лакин буна баҳмајараг, дилин бу хүсусијјәти ону истеһсал аләтләри сырасына дахил етмәк учун әсас вермир. Истеһсал аләтләри мадди не'мәтләр истеһсал етмәси илә, дил исә мадди не'мәтләр истеһсал едә билмәмәси илә хүсусијјәт кәсб едир вә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Буна көрә дә дили истеһсал аләтләри сырасына дахил етмәк олмаз.

г) дил бир сыра дөврләrin мәhсулудур вә нәслдән-нәслә кечәрәк өз көкү үстүндә инкишаф едир.

Дил мәhдуд дөврдә јараныб, јашајыб, дөврүн дәшишмәсилә дә мәhв олан ичтимай һадисәләrdәn дејилдир. Дил

чәмијјәtin мухтәлиф дөврләrinde јашајан инсанлara үнсијјәт васитәси кими галараг ләјагәтлә хидмәт едә билмәк учун дайма өз үнсијјәт габилијјәтини артырыр; лүгәт тәркибини зәнкинләшdirir, грамматик гурулушуну тәкмилләшdirir, инкишаф едир вә сәлисләшир. Мәhз буна көрә дә, дилин өмрү бир вә ја бир нечә ичтимай-игтисади гурулушун өмрү илә шәртләнмиш вә мәhдудлашмыш олмур. Чүнки, мүejjәn ичтимай-игтисади гурулушун дәшишмәси тарихдә хүсуси етијаачдан доғур; јә'ни бу вә ја дикәр ичтимай гурулуш артыг өз тарихи ролуну оjнамыш олур вә буна көрә дә, кетдикчә чәмијјәtin инкишафына мане олмаға башлајыр. Әкәр белә олмаса иди, феодализмдәn капитализм вә капитализмдәn социализмә доғру базисләrin әвәз олунмасына нә етијаач вардыр?

Бунлар, әлбәттә, тарихин чидди, зәрури вә хүсуси етијаачынын нәтижәсидир.

Һалбу ки, дил белә дејил, дил һәр дөврдә, әсасән инсанларын етијаачыны өдемәjә габилдир вә инсанларын инкишафына нәинки мане олмур, һәтта, бу инкишафын ән гүдәрәтли бир васитәси кими һәр заман инсан чәмијјәtinе хидмәт едир.

д) дил инсанларын һәр чүр фәалијјәтилә билаваситә әлагәдардыр.

Дил елә бир ичтимай һадисәдир ки, инсанын истеһсал фәалијјәtinde, мәhсулдар гүвшәләrde әмәлә кәләn дәшишклиji дәрһал вә билаваситә өзүндә әкс едир вә бурада һеч дә базиси көзләмир.

Әслиндә бу елә дә олмалыдыр, чүнки дил үнсијјәт васитәси олараг инсан фәалијјәtinin бүтүн саhәlәrinde она лазымдыр. Әкәр дил, ондан «үнсијјәtin әn мүhüm васитәси»* кими фајдаланан инсанын фәалијјәtinde әмәлә кәләn бу вә ја дикәр јенилиji әкс едә билмәsә, о, мүbarizә, инкишаф, хүсусәn үнсијјәт васитәси кими ишләnilә билмәz, јә'ни дил мәнијјәtinи, вәзиfәsinи вә әсас әlamәtinи, демәli мәхсуси кејfiјјәtinи итириш олар. Мәhз буна көрә дә дил, хүсусәn онун лүгәт тәркиби инсанын истеһсал фәалијјәti илә әлагәdar сурәtde даим дәшишмәli олур. Әлбәттә, радионун, тракторун ихтирасы илә әлагәdar сурәtde бу сөзләr дә дилдә өзүнә јер тапмыш олур вә һеч дә, дил дуруб көзләmir ки, ондан истифадә әdәnlәrin ичтимай гурулушу дәшишsin, дил дә она мұвағиғ олараг дәшишsin.

* В. И. Ленин, Әсәrlәri, чилд 20, сәh. 408.

Беләликлә, айын олур ки, әслиндә бир ичтимаи һадисә олан дил өз спесифик әlamәtlәrinә көрә базис үзәриндә гурулан үстгүрум гәбилиндән олан ичтимаи һадисәләrdәn әсаслы сурәтдә фәргләнән хүсуси типли бир ичтимаи һадисәdir.

§ 3. Дилин јаранмасы, демәк олар ки, инсан чәмијјәти-ниң илк башланғыч мәрһәләси илә әлагәдардыр вә буна көрә дә дили инсансыз, инсаны да дилсиз тәсәввүр етмәк олмаз.

Мәһз бу чәһәти хүсуси нәзәрә чатдырмаг үчүн Ф. Енкелс «Әмәк просеси нәтичәсindә инкишаф едән дил инсаны hej-ван һалындан аյран васитәләrdән бири олду»*—дејәрәк, дилин инсан үчүн әlamәtdар һадисә олдуғуну билдиришишdir.

Буну да унутмамалы ки, фәргләнән сәсләrin бир-бири-ниң ардынча тәләффүзү илә илк сәсли дилин әмәлә кәлмәси инсан чәмијјәtinin ушаглыг дөврүнүн башлыча мәһсулу вә наилијјәтиdir.

Мә'лум олдуғу үзrә, бәшәр чәмијјәtinin бу илк дөврүндә инсанлар әмәк колективләri һалында јашајырды вә колектив үзвләри арасында игтисади вә ичтимаи бәрабәрлик варды; демәли, heч бир синиф, heч бир ичтимаи тәбәгәләшмә дә hәлә јох иди.

Бәс бу дөврүн мәһсулу олан дили кимләр јаратмышдыр вә бу дил кимә хидмәт едирди?

Бу дили бир-биринә бир шеј сөjlәmәk ehtiyaçyny hiss edәn вә heч бир синфи тәбәгәләшмә билмәjәn илк инсан колективләri јаратмыш вә бу дил дә колективин бүтүн үзвләри арасында үмуми анлашма-үnsijjәt vasitәsi олараг, колектив үзвләrinin һамысына хидмәт етмишdir.

Бурадан айын бир нәтичә чыхыр ки, дилин јаранмасы үчүн синифин јаранмасына ehtiyaç dujulmamыш вә дил синifciz чәмијјәtdә чәмијјәtin бүтүн үзвләrin, ibtiada әмәк колективlәrinә хидмәт етмәк үчүн үмуми бир үнсijjәt vasitәsi кими јаранмышдыр.

Демәли, дилин јаранмасы дөврүндә чәмијјәtdә синif-ләr олмамыш вә синiflәr олмајан чәмијјәtdә синфи дил-дәn данышыг да олмаз. Буна көрә дә, дил өз јарадылышына көрә гејри-синвидир, jә'ni үмумидir.

Дана әvvәlki дөврләrdә nәsillәrin cә'ji илә јаран-

* Ф. Енкелс, Меймунун инсана чеврилмәси просесindә әмәjин ролу, сәh. 7, 1952-чи ил, Бакы, Азәрнешр.

мыш олан ibtiada дилләr башланғычында чох јохсул олса да, мүәjjәn лүfәt тәркибинә вә чох бәсит олса да, мүәjjәn грамматик гурулуша малик олмуш вә бу дилләr кәлелик, феодализм вә капитализм дөврләri бою јенә jүzләrlә nәsillәrin cә'jilә инкишаф етдирилмиш, лүfәt тәркибинә көрә зәнкиnlәshdiрилмиш, грамматик гурулуша көрә тәк-милләshdiрилмиш вә jүzләrlә nәsillәr хидмәт етмишdir.

Мә'лум олдуғу үзrә, тајфа вә халгларын парчаланмалары вә ja гарышмалары, милләtләrin әмәлә кәлмәси просесindә—гәбилә дилләrinдәn, тајфа дилләrinә, тајфа дилләrinдәn халг дилләrinә, халг дилләrinдәn милли дилләrә дөгру инкишаф просесindә дә дилин һамы үчүн үnsijjәt хидмәti ejnilә галмыш вә бу дөврләrdә бүтүн nәsillәr дилин инкишафына бу вә ja дикәр шәкиldә хидмәт етмишdir.

Буну да нәзәрә алмалы ки, дил, nәинки бир дөврдә јашајан мұхтәлиf синiflәr үчүн ваһид вә үмуми олмуш, hәтта, мұхтәлиf дөврләrdә, мұхтәлиf чәмијјәtlәrdә јашајан мұхтәлиf синiflәr үчүн дә ваһид вә үмуми олмушdur.

Демәли, дил jүzләrlә nәsillәrin cә'ji илә јаранмыш tәkмилләshmiш вә jүzләrlә nәsillәr хидмәti олан үмуми, ваһид бир үnsijjәt vasitәsidi.

Капитализм чәмијјәtinde әhaliinin бүтүн ajry-ajry синiflәr үзrә азад сурәтдә вә кениш өлчүd груплашдыры бир дөврдә dә, синfi ziddiijәt вә мүbarizә kәssinklәshdi бир дөврдә dә милли дилләrin синfi олмадығыны, эксинә, үмумхалг ваһид милли дилин, дил бирлиjinin зәрури шәrt олдуғуну Маркс, Енкелс, Ленин билдиришләr. Буну да гејd etmәlijk ки, K. Marx, F. Engels вә B. I. Lenin өз әsәrlәrinde bә'zәn «дил» sөzүnү, инди dә iшlәtdiimiz kими «үслуб», «жаргон», «ифадә тәrzi» mә'nalaprynda «буржуа дили», «либерал дили» ifadәlәrinde iшlәtmiшlәr. Mәhз буна көрә dә белә ifadәlәrә әsасen K. Marxы, F. Енкелси, B. I. Ленини дили синifiлиji тәrәfdары kими гәlәmә верәnlәr, милләtin формалашмасында ваһид милли дили јаранмасыны зәрури heсab едәn марксизм тезисини анчаг тәhriif етмиш олурлар.

Marкс милләtin varlygы үчүн дил бирлиjinin зәрури олмасыны kәstәrmish вә бу тезиси B. I. Ленин dә капитализmin mejdana чыхмасы илә әлагәdar olaraq милләtin формалашмасы просесindәn bәhс еdәrkәn мудафиә etmiш вә дил бирлиjinи мұасир капитализм чәмијјәtinе

үйгун олан бир факт кими, зәрури бир шәрт кими гејд етмишdir.

В. И. Ленин демишdir:

«Дил бәшәр үнсиijjәtinin эн мүһүм vasitәsidiр; дилин бирлиji вә маниесиз сурәтдә инкишаф етмәси мұасир капитализмә үйгун олан, hәигігәтән азад вә кениш тичарәт дөвриjjәsinin, әналиниh бүтүn ажры-ажры синифләr үзr азад сурәтдә вә кениш өлчүd груплашмасыныh эn мүһүм шәртләrindeh биридиr»*.

Буна көрә дә, милләtin дахилиндә мұхтәлиf синифләrin олмасына вә Лениниh иki мәдәnijjәt тезисинә әсасланараг милли дилин дә синифләr парчаланмыш олдуғunu дүшүннәләr, шубhесиз, сәhв едиrlәr.

Әvvәlәn, она көрә ki, hәr hансы бир буржуа милләtin тәркибини тәшкүl едәn синифләr бир-бирилә барышмаз дүшмәn олсалар да, бунларын арасында игтисадиijjат телләriлә сыхы әлагә вардыr. Бу әлагәnih үnсиijjәt васитәsi исә дилдиr. Синифләr арасында hәr чүr әлагәnih кәsilmәsi, истеhсалын дајандырылmasы демәk олар, истеhсалын дајандырылmasы исә, чәmiijjәtin вә синифlәrin mәhв олмасы илә нәтичәlәnәr. Ыалбу ki, белә чәmiijjәtde hеn бир синif өzүn мәhв etmәk istemәk.

Демәli, игтисади бағларла әлагәdar олан zidd синифlәr bu игтисади әлагәni kәsmәmәk үchүn үmумi bir үnсиijjәt vasitәsinә malik olmalыdyrlar; бунун әксинә оlsa, hәr синif өzүn mәxsus bir dilә malik olsa, bir-biriini anlasmaz, nәtiçәdә istehsal dajanap вә чәmiijjәt mәhв oлар.

Демәli, милләtin дахилиндә игтисадiijjat телләriлә бағлы олан синифlәrin varlygy вә bu синифlәr арасында kәskin mубаризәnih олмасы bir милләtin дахилиндәki мұхтәlif синифlәrin mәxsusi «sinifi» dil jaratmalaryny nәiniki zәruri etmir, hettä, үmumiijjәtlә, чәmiijjәtin вә ja mүejjәn милләtin mәhв oлмамасы үchүn белә «sinifi» dilәrin ajrylmasyна jol vermir.

Бүтүn bu чәhәtlәri nәzәre alaраг, белә bir нәtiçәjә kәlmәk olur ki, insan чәmiijjәtinin inkishaft tarihindә dil birliji chox mүhүm шәртләrdәndir вә xүsusen, милләtin formalashmasynida hec bir sinifi diliн dejil, mәhз vanid үmumi bir milli diliн jaranmasы millәtin varlygy үchүn zәruri әlamәtlәrdәn biri sajylary.

Буна көrә dә dil үmumxalga, vanid millәtә xidmet

edәn үmumi үnсиijjәt vasitәsi вә milli mәdәnijjәtin formasy olaраг hәm kәhnә mәdәnijjәtә hәm jeni mәdәnijjәtә, hәm burjua mәdәnijjәtinә, hәm sosializm mәdәnijjәtinә xidmet edә bilәr, chunki mәdәnijjәt чәmiijjәtin hәr jeni inkishaft dөvrүndә sinifi bakhylara kөrә өz mәzmunu e'tibarilә dәjiшиr, dil исә bir nechә dөvr әsasen galyr; mәzmununa kөrә muxtәliflәshen mәdәnijjәtlәr үchүn vahid вә nisbeten sabit forma olaраг uzun mүddet jaشاýr вә muxtәlif mәdәnijjәtlәr xidmet edir. Bunu Azәrbajchan diliinin tarixi chox ajdыn surәtde kөstәrir.

Rus, ukrain, өzbәk dillәri kimi Azәrbajchan diili dә Oktjabr ingilabыndan evvәl Azәrbajchan millәtinin burjua mәdәnijjәtinә dә pis xidmet etmәishi.

Bu dil hазырda Чәnubi Azәrbajchanда muxtәlif siniflәr xidmet edir; bu dil Azәrbajchan Совет Социалист Республикасыnda Azәrbajchan социалист mәdәnijjәtinә bir syra jeni tәlәblәrinи өdәmәk үchүn өz imkanlary әsasında daña da cәlisleshi вә zәnkilnәshi.

Demәli, millәtin muxtәlif siniflәr парчаланмасы вә muxtәlif mәdәnijjәtlәr malik oлmасы milli diliin birlijin pозa bilmәz.

Dil birliji, diliin үmumxalga үchүn, millәtin bүtүn үzvüleri үchүn vahid вә үmumi oлmасы milli varlygy әsas шәrтләrindeh biridir.

Dil sinifciz чәmiijjәtdә jarndygy kimi, sinifli чәmiijjәtdә dә bu вә ja dикәr sinifin wәziijjәtindeh asylы oлmajaraq, bүtүn siniflәr, halqa, millәtә, үmumiijjәtlә, ejni dәrәchәdә xidmet etmәk үchүn vahid үnсиijjәt vasitәsi kimi jašamagdadыr.

Eslindeh dil bu xүsusijjәti ilә dә, ja'ni hamya ja ejni dәrәchәdә xidmet etmәk xүsusijjәti ilә dә, өz hәjatyны tәmin etmiш olur. Эkәr dil bu үmumxalga mөvgeindәn чәkilsә, insanlar arasynda үnсиijjәt vasitәsi oлmaz, tәnәz-zүlә ugrajar вә joх oлar.

Diliin hamya ejni dәrәchәdә xidmet etmәsi dilde belә bir kefijjәt ja ratmashdyr ki, o bu вә ja dикәr sinifә lagеjdlik kөstәrir.

Lakin diliin bu lagеjdliji, ondan istifadә edәnlәri dә dilә garshy lagеjd mүnasibәt bәslәmәjә vadar etmir. Insanlar hec bir shejә lagеjdlik kөstәrmәdiklәri kimi, dilә dә lagеjdlik kөstәrmirler. Xүsusen siniflәr bu чәhәtlәn daña chox fәrglәnirler вә onlar fүrseti itirmәdәn dildәn өz mәnafelәri үchүn istifadә eidlәr, dilә xүsus

* В. И. Ленин, Әsәrlәri, чилд 20, сәh. 408.

сөзләрни, хүсуси ифадәләрини кәтирмәјә чалышырлар. Бу исә, дилдә анчаг мүәյҗән жаргон јаҳуд «синфи» диалект јарадыр. Һалбу ки, жаргон өз грамматик гурулушу е'ти-барилә үмумхалг дилиндән айры бир шеji деjildir. Бундан әлавә, жаргону тәшкىл едән үнсүрләр дилин үмуми вайналдәри ичәрисиндә чуз'и бир һиссәни тәшкىл едә биләр.

Әлбәттә, мәһдуд даирәдә анлашылан вә ишләдилән сөз вә ифадәләр дил деjildir, һәм дә бунларын хүсуси грамматик гурулушу да олмур.

Буну даһа айдын баша дүшмәк үчүн Азәрбајҹан дилин тарихини, һәтта мүәйҗән синифләрин мәнафеи илә бағлы олан айры-айры язычыларын әсәрләрини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Бу чәһәтдән фүјузатчыларын вә моллана-нәсрәддинчиләрин өз мәнафеләrinе уйғун олараг дилдән нечә истифадә етдиklәrinи нүмүнә кими јохламаг олар.

Мә'лум олдуғу үзәр варлы синифләrin халгдан айрылан бир группун зијалы нұмајәндәләри олан фүјузатчылар хүсуси бир «үслубда» язырдылар.

Бу «үслубун» хүсусијәти нәдәдир?

Бу «үслуб» буржуазијанын, јухары тәбәгәләрин спеси-фik зөвгләрини әкс етдиrәn бә'зи спеси-фik сөзләр јығымы илә фәргләнир вә вайид Азәрбајҹан әдәби дилиндән айрылан бир гол тәшкىл едир. Бу спеси-фiklik исә, әрәб, фарс вә османлы дилләrinдән алынан сөзләрдәn, тәрзи-ифадәләрдәn вә милли дилдәki «кобуд» ифадә вә ibarә-ләрдәn азад олан «зәрифликдәn» «тәмтәраглыгдан» ibarәtдir. Һәтта фүјузатчылар мүмкүн гәдәр османлысајафы кәкәләмәjә дә гүввәтли мејл көстәрмишләр. Лакин бу спеси-фik үнсүрләrin варлығы вә османлысајафы кәкәләмәt тәшәббүсләri дилин грамматик гурулушуну вә лүгәт тәркиби эсасыны дәјишә билмәмишdir. Молла нәсрәддинчиләrin үслубу исә, үмумхалг дили эсасында јаранмасы, «лору» олмасы вә әрәб, фарс, османлы сөзләrinдәn мүмкүн гәдәр «тәмизләнмәsi» илә фәргләнир.

Лакин грамматик гурулушуна вә лүгәт тәркиби эсасына көрә молланәсрәdдинчиләrin дили фүјузатчыларын дилиндәn, демәк олар ки, неч дә фәргләнир.

Демәli, бунлар айры-айры дилләr деjil, бурада «буржua дили», «әмәкчи дили», јохдур; бурада, олса-олса, вайид милли дилин айры-айры жаргонлары вә ja «үслублар» шәклиндә тәзәһүр тапан мүхтәлиf голлары вардыр. Белә голлар көкдәn айрылса мәһv олар, јени бир дил һалына дүшә билмәz.

Мәсәләn, Фүзули дөврүндә гәсиidә, нә't вә еләчә дә дибачәләр сараја, руhaniләr вә зәдәканлara мәхсүs ол-магла онларын спеси-фik зөвгләрини әкс етдиrәn спеси-фik сөзләrinә, ифадә вә ibarәlәrinә көrә фәргләнәn хүсуси вайналдәri ичәрисиндә чуз'и бир һиссәni тәшкىl едә биләr.

Бу жаргонлары, синфи диалектләri даһа айдын шәкилдә бәдии әсәрләrdә олан сурәтләrin «дилиндә» дә көrә биләrik.

Сурәtlәr мүхтәlif ичтимai груplara вә еләchә dә mүхтәlif рајонлara мәnsub олдуглaryndan данышыglarynda da спеси-фik сөзләr, ифадә вә ibarәlәr јer тутa билиr. Lакin бу спеси-фik сөz, ифадә вә ibarәlәr nech dә онлары mүхтәlif дилли etmir. Belә сурәtlәr bir үmумi дилин mүхтәlif голлarynda данышыglar.

Бу чәһәtдәn M. F. Aхундовun «Mүcje Жордан» вә дәрвиш Mәstәli Шaн» pjесindәki Mүcje Жорданын, Mәstәli шaнын вә јаҳуд Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» pjесindәki Bahadur бәjин жаргон үнсүрлү данышыgыны mүgaидә etmәk мараглы олар.

Бүтүn бура гәdәr вериләn изaһatdan тамамилә айдын olur ки, дил ilahi, тәbii, biologи vә ja фәrdi-psychologи bir nadisә dejildir. Dil ичтимai nadisәdir, lakin basis үzәrinde үstgurum dejil vә sinfi de jildir. Dil чәmiy-jetin bүtүn үzvәrinde ejni dәrәchәdә xidmet edәn үmumi vә vayid bilir.

§ 4. Dil, onu tәshkىl edәn vayidләrin гарышылыгы эlagәsi nәтичәsinde formalashan vә tәzahүr edәn mурәkкәb bir gurulushdur, һәm dә bu gurulush ganunaugufun bir sistemdir. Bunu basha дүшмәk үчүn ашағыдаqы чүmlәni nәzәrдәn keçirék:

«О бу күн чәлд ишләjir».

Bu чүmlәdә bis bir fikir сөjlәdik; diggәtлә јохладыgda айдын olur кi, bu fikri сөjlәmәk үчүn ишләtdi) миз чүmlә ilk baxышda besh үnсүrдәn ibarәtdir:

1. O, 2. Bu, 3. Kүn, 4. Чәлд, 5. Ишләjir.

1-чи үnсүr «O»—bir сәsdir, bir nechadýr, bir сөzdür, bir mәfhүm bildiri.

2-чи үnсүr «Bu»—iki сәsdәn (b, u) ibarәtdir, bir nechadýr, bir сөzdür vә bir mәfhүm bildiri.

3-чу үнсүр «Күн»—үч сөздөн (к, ү, н) ибарәтдир, бир нечадыр, бир сөздүр вә бир мәфхүм билдирир.

4-чу үнсүр «Чэлд»—дөрд сөздөн (ч, э, л, д) ибарәтдир, бир нечадыр, бир сөздүр вә бир мәфхүм билдирир.

5-чи үнсүр «Ишләјир»—7 сөздөн (и, ш, л, э, ј, и, р), 3 нечадан (иш-лә-јир) ибарәт бир сөздүр.

Бу чүмләни тәшкил едән вәнидләрин мә'на ифадәсинә көрә бир-бириң бағлылыг дәрәчәсини вә һиссәләрә парчалана билмәсими јохладыгда белә бир һал да айдын олур ки, бурадакы бириңчи үнсүр (О) парчалана билмир вә ән хырда бир үнсүрдүр; һалбу ки, бешинчи үнсүр (Ишләјир) айрылыгда мүстәгил мә'наја малик (Иш) вә айрылыгда мә'на вермәјән (ләјир) кими ики парчаја айрылыр вә бунларын да һәр икиси мүстәгил мә'на вермәјән даһа хырда парчалара (Иш = и — ш + ләјир = лә — јир, лә = л — э, јир + ј — и — р) айрылыр. Бундан башга бу чүмләни тәшкил едән үнсүрләрдән бә'зиси бир-бирилә үзви сурәтдә, һәм дә дөгрудан-дөгруја бағландыры һалда, бә'зиләри дөгрудан-дөгруја бағланмамышыр. Буна көрә дә «О ишләјир», «Чэлд ишләјир», «Бу күн» кими тәркибләр мә'налыдыр. «О бу», «Күн чэлд», «Күн ишләјир» кими тәркибләр бу чүмләдә ифадә олунаң үмуми фикрин мә'налы парчалары ола билмир.

Демәли, дилин гурулушу һәм кәмијјәтчә, һәм дә кејфијәтчә фәргләнән үнсүрләрин мүхтәлиф мә'налы вәзиғәләр әсасында ганунаујугун әлагәләнмәсиндән јараныр. Буна көрә дә белә гурулушун үзви һиссәләри дилин вәнидләри несаб олунар.

Дилин ән кичик вәниди СӘС, ортанчыл вәниди СӨЗ, ән бөјүк вәниди исә ЧҮМЛӘ сајылыр. Бу вәнидләрин әлагәләнмәсими үчүн дилдә бир сыра әлавә вәнидләр—васитәләр вә гајдалар да мөвчуддур.

Бу вәнидләри биз үмүмиләшмиш һалда **фонетик вәнидләр**, **лексик вәнидләр**, **грамматик вәнидләр** адландыра биләрик. Буна көрә дә дилин гурулушуну айдынлашдырмаг үчүн һәм бу вәнидләрдән, һәм дә бу вәнидләрин мәгсәдәујүн истифадәсингә мұвағиг гурууша салыныб ишләнилмәсими тә'мин едән васитәләрдән вә гајдалардан бә'зиси ачмаг лазымдыр. Дилчиликдә дилин варлығыны вә гурулушуну айдынлашдырмаг үчүн башлыча олараг дилин вәнидләриндән, јәни дилин сәс тәркибиндән—фонетик гуру-

лушундан, дилин сәс тәркибиндән—лексик гурулушундан вә бу вәнидләрин дәжишмәси—бирләшмәси ганун гајдаларындан—дилин грамматик гурулушундан хүсуси бә'зиси ачылыр.

II

ДИЛИН СӘС ТӘРКИБИ ҺАГГЫНДА

§ 1. Дил дедијимиз заман, биз, бириңчи нөвбәдә, сәсләнмә илә тәзәһүр едән бир һадисәни баша дүшүрүк. Эслиндә дүнja дилләринин бир гисминдә данышығын, үмуми шәкилдә сәсләнмә һадисәсендә фәал вәзиғәси олан бир үзвүн ады илә, јәни русча «язык», франсызыча «langue», әрәбче «舌尖», фарсча «لسان», эфганча «لسان», түрк дилләриндә «тил», «dil» адланмасы да дил үчүн сәсләнмәнин нә гәдәр вачиб олдуғуну көстәрән бир дәлилдир. Ахы, ағыз бошлуғуна кәлән һәр чүр сәс ахынындан мүхтәлиф сәсләрин јаранмасында иштирак едән ән мүһүм үзви ағыз бошлуғунда һәрәкәт едә билән дилдир. Елә буна көрә дә бошлуғунда һәрәкәт едә билән дилдир. Буна көрә дә дилләндин, јәни данышыгдан бә'зиси едәркән, биз анчаг сәсләнмә илә бағлы олан вә данышыг үзвләри васитәсилә тәшәккүл едән сәсли дили баша дүшүрүк.

Эслиндә инсанлар ики ајаг үстүндә кәзмәјә, ортаглы әмәкдән истифадә етмәј вә ағыз үзвләриндә данышыг сәсләрини бир-бириңиң тәләффүз етмәји тәдричән өјрәнмәјә башладыглары заманда нитг дә јаранмамышыр. Бу нитгин—дилин исә мадди васитәси үзләнән сәсләрдир.

Сәсли нитг—дил тәләффүз олунар вә ешидилир; шәрти ишарәләрлә—һәрфләрлә јазылыр вә охунур. Беләликлә дил тәләффүз олунан, јазылан, охунан вә ешидилен нитг кими мүхтәлиф формаларда олса да, јенә әсасән сәсләрлә тәзәһүр едир. Буна көрә дә, сәс—дилин мадди габығы несаб олунар вә дил сәсләрлә маддиләшән бир ичтимай һадисә сајылыр.

Бир дилдәки сәсләр мүхтәлиф олдуғу кими, мүхтәлиф дилләрдәки һәтта охшар сәсләр дә там ејнијјәт тәшкил етмیر.

Бундан башга, дил дәжишдикчә, инкишаф етдикчә дилдәки сәсләрдә дә аз-choх дәжишиклик ола билир. Чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олараг дәжишән дилин мадди васитәси олан сәсләрин дәжишмәси, дилин сәсләринә мәхсус бир сыра ганун вә һадисәләрин дәжишмәсингә вә ја јенидән јаранмасына сәбәб ола билир.